
Рецензії

УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДНИКИ ЗАРУБІЖЖЯ

Ярослав ТАРАС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>

доктор історичних наук, професор,
Інститут народознавства НАН України,
завідувач відділу етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна;
Національний університет «Львівська політехніка»,
професор кафедри архітектури та реставрації,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: etnomod@ukr.net

**Віра Білоус. Українські дослідники
традиційної культури і побуту зарубіжних
народів (XIX ст.). Нариси. Львів:
Інститут народознавства НАН України,
2019. 256 с.: іл.**

В історії української етнології є чимало сфальшованих сторінок, які доконче потребують об'єктивної оцінки. Однією з них є розвиток вітчизняних досліджень традиційної культури зарубіжних народів, його особливості й тенденції, вплив на світову наукову думку. Чимало українських досягнень у цій царині забуті, або ж не виокремлені з російської спадщини, і внаслідок цього не набули суб'єктності в міжнародному науковому дискурсі. Правдиве висвітлення вказаних питань інтелектуального літопису українців сприяє вирішенню важливої національної справи — посиленню зримості української нації в історії збагачення загальнолюдської скарбниці знань, виведення української науки з тіні колишньої російської метрополії. Саме в такому контексті й варто розглядати монографію старшої наукової співробітниці Інституту народознавства НАН України Віри Білоус. Учена відома в колах етнологів та істориків своїми попередніми розслідами з історії українського народознавства, що увінчалися монографією «Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст.» (Львів: Інститут народознавства, 2000, 187 с.).

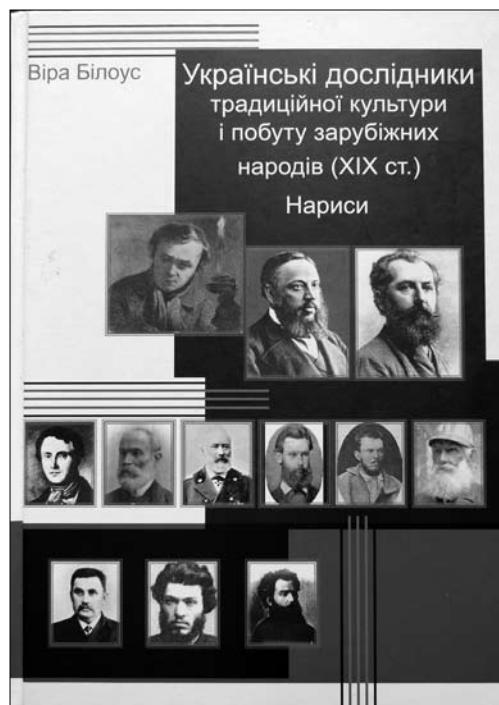
Новим же дослідженням В. Білоус прагне задекларувати наявність етнологічного доробку українців щодо найрізноманітніших народів світу. Об'єктом уваги обрано здобутки вчених, службовців, політичних вигнанців XIX ст. в галузі етнології народів Близького Сходу, Кавказу, Центральної Азії, Сибіру, європейської Півночі Росії. Кожному регіонові присвячено спеціальні розділи, у яких у форматі нарисів проаналізовано малознаний спадок 13-ти уродженців України. Як зазначено в передмові, це лише частка з віднайденого й осмисленого авторкою і є кроком до наступних розгорнутих студій стосовно того чи іншого терену. Можливо, у передньому слові варто було б розкрити стан розробки означеної проблематики у вітчизняній історіографії, порівняти із ситуацією в науці сусідніх націй (польської, чеської та ін.), що увиразнило б доконечність дослідження, його новизну та місце в сучасній гуманітаристиці.

Монографія засвідчує широку джерельно-пошукову роботу й ґрунтовну дослідницьку базу вченої, а також дотримання методологічних основ історіографії. Простудійовано десятки позицій наукової періодики (журналів і серійних багатотомових видань краєзнавчих осередків низки регіонів Російської імперії), урядових часописів (преси, адрес-календарів, пам'ятних губернських книг), різноматичних біблі-

ографічних довідників, наукових біографій, історіографічних розробок, мемуарних та епістолярних матеріалів. У результаті виявлено чимало загублених у часі українських постатей, які самовіддано працювали у вказаній галузі. Добрі знання В. Білоус історичних, політичних, національно-культурних процесів в Україні та в різних куточках Російської імперії XIX ст. дали їй змогу з'ясувати спонукальні чинники появи в українців наукового інтересу до етнології зарубіжних народів, виокремити проблемно-тематичні, засадничі своєрідності цих студій. Узятю до уваги етнологічні здобутки попередників, сучасників і наступників (польських, німецьких, грузинських, казахських, російських та ін.). Тобто застосовано порівняльний метод історіографічного аналізу в хронологічній і синхронній площині. Чітко простежується розуміння авторкою усіх тонкощів теоретичних питань етнології народів північно-кавказької, кварталської, уральської, алтайської, афро-азійської мовних сімей (обізнаність із гіпотезами щодо їхнього походження, етнічних ареалів і сутності традиційних явищ). Це допомогло визначити достовірність фактографічних матеріалів, раціональне зерно в аналітичних роздумах, їхній зв'язок із тогочасними теоріями та наслідки для подальшого етнопізнання.

Авторка наголосила, що багатовікова відсутність української держави та її запиту на країнознавчі студії (для ведення зовнішньої політики) перешкодили їх оформленню в окрему галузь зі своїми інституціями та школами. Однак статус наших земель як інтелектуального центру Східної Європи, з потужними університетами, духовними академіями, науковими товариствами сприяв, небезпідставно вважає дослідниця, появі плеяди високоосвічених учених-фанатів, «круговид яких сягав за межі власного етносу».

Із багатоманіття віднайденого матеріалу В. Білоус вдумливо і вдало відібрала справді промовисті історіографічні явища, які забезпечили репрезентативність дослідження. Так, вивчаючи вітчизняні джерела про традиційні культури Близького Сходу, вона виявила існування в Україні XIX ст. відповідного наукового осередку, що групувався навколо Київської духовної академії (Розділ 1). Характеристику установи (її статутів, кадрів, атмосфери) подано в зіставленні з аналогічними закладами інших територій Російської імперії. Звідси авторка логічно і обґрунтовано доводить, що причинами розгортання саме серед

київських біблієзнавців самостійних студій духовно-матеріальної спадщини етносів Святої землі є спадкоємність наукових традицій Києво-Могилянської академії, знання іноземних мов, відкритість до світових досягнень. Указавши на формування етнологічних досліджень як гілки біблійної археології та екзегетики, В. Білоус простежила відображення цієї специфіки на завданнях, тематиці, методології наукових студій. Праці професора богослов'я Якіма Олесницького (1842—1907), протоієрея Климента Фоменка (1836 — після 1914), уродженця Сумщини Степана Пономарьова (1828—1913) осмислено у контексті надбань тогочасного європейського сходознавства, що дало змогу встановити першість українців у реконструкції давніх музичних інструментів євреїв, типологізації поселень арабів, створенні бібліографії з палестинознавства.

У кавказознавчому же доробкові українців учена побачила не лише дослідницьку складову, а й їхні неабиякі організаційно-методологічні заслуги у формуванні самої етнологічної науки в цьому регіоні (Розділ 2). Важливим є визначення й цілого соціального прошарку, що був основним рушієм у цих починаннях (українські педагоги) та історичну зумовленість указанного факту. Увагу зосереджено на діяльності уродженця Івано-Франківщини, редактора 26-ти томів «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа», видатного

сходознавця Лева Лопатинського (1842—1922), та колишнього громадівця, педагога Олександра Стоянова (1841—1914). Скрупульозне прочитання «Сборника материалов», сотень редакторських приміток і зауваг дало підстави В. Білоус твердити про масштабну агітаційно-краєзнавчу роботу уродженців України та її національно-виховну спрямованість, що завершилося формуванням грона тамтешніх учених. Помічено й оцінено участь Л. Лопатинського в розробці тематичних напрямків та методології кавказознавства, у створенні не лише колосального народознавчого видання, а й справжньої школи наукової публікації польових записів. Водночас потребують, на мій погляд, докладнішого розбору власне дослідницькі праці Л. Лопатинського. Зокрема, варто б визначити рівень обґрунтованості його вислідів про прабатьківщину адигів, етноналежність низки субетносів — питання, які актуалізувалися й жваво дискутуються в сьогочасний період державотворчих процесів у цьому етнічно строкатому регіоні. А ось аналітичні екскурси О. Стоянова (щодо традиційних громадських інституцій сванів, українсько-грузинських побутових збігів та ін.) авторка розкрила достатньо, при чому простежила їхній вплив на розробки наступних учених (М. Ковалевського, Р. Харадзе, Ю. Мосенкіса та ін.). Завдяки книжці В. Білоус стали відомими пріоритетність О. Стоянова в етнографічному описі етнолокальної спільноти Грузії сванів, його участь у збереженні сакральних для Грузії архітектурних символів — собору Баграта III (Тбілісі) та фортеці Петрі-Цихисдзирі (Батумі).

В. Білоус наголосила на становленні в Україні такого напрямку, як популяризація знань про зарубіжжя. Цей аспект представлено осмисленням науково-просвітницьких книг письменника й художника Корнила Устияновича (1839—1903), які є наслідком його подорожі на терени Грузії (Розділ 3). Прикметно, що тут залучено неопубліковану кореспонденцію автора, яка зберігається в рукописних сховищах Києва та Львова.

У рецензованій монографії зацентовано увагу на причетності українців до нагромадження ілюстративного фонду народознавства зарубіжних етносів, що показано в контексті історіографії Середньої Азії та Казахстану (Розділ 4). Власне, тут В. Білоус поповнила самостійними розслідами шевченкознавство.

А саме: піднявши широкий пласт тюркознавчої літератури ХХ — поч. ХХІ ст., уперше з'ясувала конкретні ділянки етнології, у яких прислужилися (як наочно-інформативне джерело) малярські твори Т. Шевченка з Арало-Каспійського обширу. Дізнаємося, що на них покликаються дослідники традиційного одягу та музичних інструментів, а також фахівці з поховально-культової архітектури, у тому числі й реставратори втрачених пам'яток казахів і туркмен. У цьому ж розділі вперше встановлено українське походження архітектора Миколи Щербини-Крамаренка (1863—1913). По крупинках зібрано і критично осмислено його внесок у поповнення збірок фотоматеріалів і зарисовок з побуту автохтонів Узбекистану й Киргизстану, підкреслено значущість його розрахунків і креслень визначної середньовічної мечеті Самарканда Бібі-Ханим для її сучасної реконструкції.

Монографія В. Білоус утверджує тезу про непоодинокую участь українців у керівництві масштабними експедиціями, що охоплювали цілі регіони і матеріали яких стали базовими для національно-визначальних наук народів Євразії. Зокрема, розлого висвітлено організацію визначним істориком Федором Щербининою (1849—1936) першої в Росії експедиції в Казахстан. Унаслідок посторінкового опрацювання 13-ти томів її матеріалів (видані в 1898—1908 рр.) й інших джерел докладно відтворено й проаналізовано науково-координаційну лабораторію вченого: зміст його програм та питальників, ареал і способи збору польових джерел в умовах напівпустелі, принципи систематизації матеріалів. Можливо, варто було б укласти схеми-маршрути мандрівок цього та інших етнографів, що допомогло б чіткіше уявити обсяг їхніх обстежень. Щодо аналізу дослідницьких міркувань Ф. Щербини (про місце кочівників на сходинах цивілізаційного поступу), то тут достовірно розкрито зв'язок із теоріями еволюціонізму (концепціями Л. Моргана, Ю. Ліпперта та ін.), а також визначено і самостійні тези. Важливо, що вчена знайомить читача з тим, як же оцінюють доробок українців самі ж казахстанські історіографи, тобто найфаховіші знавці джерельно-аналітичної бази з етнографії власної нації.

У монографії порушено й таке животрепетне питання українознавства, як внесок політвигнанців в обстеження Сибіру та Європейської Півночі Росії

(Розділ 5 і 6). В. Білоус доповнила досьогочасні праці (Д. Чердниченка, В. Шандри, С. Шевчука) про подвижницькі звершення в Архангельщині відомого етнографа Павла Чубинського (1839—1884). Скажімо, новизною відзначаються дослідження В. Білоус історії його статистично-економічних експедицій у цю та сусідні губернії; глибокий науковий розбір робіт П. Чубинського з етнології удмуртів, комі-пермяків, марійців, ненців і карелів. Авторка відчула і переконливо довела практичну націленість краєзнавства П. Чубинського: через різнобічне пізнання покращити добробут, рентабельність цього багатого природними ресурсами регіону. Актуальними для достовірної історії світового народознавства є і аргументоване положення В. Білоус про першість українців (революціонерів-народників Я. Стефановича, В. Гориновича, Г. Савченко-Осмоловського) в етнографічному вивченні низки локальних груп якутів та евенків.

Книжку збагачують ілюстрації. Насамперед, це портретна галерея дослідників, титульні й текстові сторінки з їхніх раритетних праць, репродукції картин, зарисовки, креслення українських художників (Т. Шевченка, М. Ярошенка, М. Щербини-Крамаренка) з побуту зарубіжних народів. Для до-

слідницького нарративу властива жива мова, вдале поєднання наукового стилю і зворушливих емоційних розповідей про унікальні долі українців та історико-культурні реалії націй, серед яких вони жили і вершили.

У монографії наскрізно проходить теза, яка підкріплена беззастережними фактами, що спонукою українців до пізнання зарубіжних народів були не лише службові доручення російських інституцій, а їхня особиста ініціативність та одержимість науковою працею, а також усвідомлення її доцільності для глибших студій власного етносу.

Дослідження В. Білоус є предметним внеском не тільки в наукові галузі (історичну, етнологічну, сходознавчу), а й у суспільно-прикладні ланки національного буття. Воно збагачує тематичний діапазон просвітницьких і національно-виховних проєктів (масмедійних, навчальних тощо). Монографія стане в нагоді українським представництвам у країнах Центральної Азії та Близького Сходу, оскільки сприяє інформативному наповненню їхніх дипломатично-комунікативних майданчиків (веб-ресурсів, презентаційних заходів) та формуванню у світового товариства правдивих уявлень про роль української нації в інтелектуальному поступі людства.